

9

Synové trhu

Obchodujeme s koňmi; máme to v krvi. Vyrostl jsem s koňmi a žít bez nich bych prostě nedokázal. Hodně jsem si zvykl mít je vedle sebe, přestože, jak víš, oni pro nás nepracují. My živíme koně, spíš než by koně živili nás. Mohli bychom dát peníze na jiné účely, například koupit dětem, co potřebují. Ale, jak vidíš, s koňmi je to tak, že když je člověk nemá, ostatní říkají: „Ať do něj Bůh uhodí; je jako chudý Romungro, který nic nemá.“ Proto mám koně. A nejen já, ale Romové vůbec. Chodíme na trhy, prodáváme a kupujeme, měníme. Víme, jak na to.

Šošoj

Během prvních patnácti měsíců, které jsem prožil ve Třetí třídě, jsem si téměř nevšímal většiny světa, který jsem popsál v druhé části této knihy: školy, nemocnice, oddělení sociálních služeb. Ale nejpodivnější je, že jsem dokázal ignorovat svět továrny, přestože jsem věděl, že všichni mí přátelé tráví celé dny v práci. Dnes se mi zdá, že můj vlastní postoj odrážel zájmy Romů. Mohli si stěžovat, když ráno procházeli kolem našich předních dveří, že jdou už zase „trpět“ do továrny, ale jinak se o této zásadní součásti svého života zmiňovali jen zřídka. Svět, který mě pohltil a upoutával mou pozornost, byl ten, který mi Romové chtěli ukázat: svět koní a jejich majitelů.

Jen o málo věcech hovořili Romové s takovou vášní jako o svých koních. Mezi všemi ostatními obchodními aktivitami představoval právě nákup a prodej koní nejtypičtější „cikánskou práci“. Kdykoli jsem navštívil nějaké Romy, brzy mě zavedli na prohlídku a fotografování koní. Všichni muži z domácnosti stáli okolo a mladíci doufali v nový obchod. A když jsem přišel znovu, ptali se mě, jestli kůň od té doby, co patří danému muži, zesílil, jestli je jeho srst zářivější a jeho chování hbitější. Koně se úzce pojili s osobností majitele, a tak si jen malinké děti a nevinní antropologové směli muže dobírat pro to, že jejich koně nebyli „úplně dokonalí“.

Ale – a právě tento paradox se v této kapitole budu snažit vysvětlit – jak Romové připouštěli ve chvílích klidu, bylo to spíš tak, že oni živili koně než naopak. Z čistě ekonomického hlediska byl chov koní špatným obchodem. A přesto oslavovali obchodování s koňmi ne jako hobby, ale jako nejlepší způsob vydělávání peněz. Proč?

Tradiční vysvětlení vášnivého spojení Cikánů s těmito zvířaty je pragmatické: Cikáni kočují; proto chovají koně a oslavují tento symbol své svobody.¹ Ale maďarští Romové už čtyřicet let nekočovali a nomádskou minulost spojovali s nešťastnou chudobou. Proto se tímto způsobem dá jejich citová investice vysvětlit jen stěží. Nicméně část odpovědi je zcela jistě historická.

V maďarském vesnickém životě, jako v mnoha jiných částech Evropy, měli koně zvláštní význam jako tažná zvířata, stejně jako panský symbol; určitou důležitost měli ještě v osmdesátých letech dvacátého století. V minulosti měli ti, kdo pracovali s koňmi, ve vesnici vždycky vyšší postavení než ti, kteří orali s kravami a voly, protože tato zvířata tvořila rezervu pro nižší velkostatkářskou čeleď. Říkalo se, že orat s kravami a voly se naučí kdokoli, ale jen opravdový neboli „řádný“ rolník mohl vést koně. Úspěšní rolníci řekli Fél a Hoferovi, že „opravdový, rozený rolník se dá poznat podle postoje, když jede přes vesnici – podle způsobu, jakým drží v ruce bič“, a pouhá snobská hodnota úspěšného chovatele koní znamenala, že Fél a Hofer museli zaplnit dvacet sedm stránek podrobnostmi jen o etiketě používání biče!² Unikátní postavení koní v mravní ekonomice rolníků bylo institucionalizováno zvykem, kdy *gazda*, „který zdědil určitý chov koní po svém otci, jej odkázal i svým dětem“, což znamenalo, že se taková zvířata cejchovala rodinným znakem.³ Tito koně se nedávali na trh, kam musely svá zvířata každý rok vodit chudší rodiny. Pokud by Romové přišli na to, jak předčit rolníky v chování ke koním, dosáhli by nad svými protivníky opravdu velkého symbolického vítězství.⁴

Koně, muži a Romové

Během pobytu ve Třetí třídě si v životě Cikánů nešlo nepovšimnout zvláštního, vyvýšeného místa koní (*grast*). Den co den muži plánovali obchody týkající se koní, probírali do detailu každé gesto jednání. Před každým hrdým majitelem koně stála možnost Velkého obchodu, který by otrásl světem a přinesl obrovský zisk, stejně jako každotýdenní loterie, do které se všichni Romové zapojovali. Ale koně měli kromě potenciálu vydělávat peníze i něco jiného. Jak mi řekl Zeleno: „Na krávách jezdit nemůžeš. Koně běhají takhle [a udělal rukou graciózní pohyb]; přinášejí nám dobrou náladu [*voja*]; umějí se pohybovat. Krávu nemůžeš osedlat. O krávách nemůžeš ani zpívat. To jenom v maďarských písničkách se zpívá o krávách!“

Přestože v daném okamžiku chovala koně jen třetina domácností a v roce 1985 si ve Třetí třídě koně koupila jen polovina mužů, ideál obchodování s koňmi pevně vězel ve všech Romech, které jsem znal, se dvěma výjimkami: O jednom říkali, že je to *gadžo*, a druhý obchodoval v jiné oblasti. Romové si cenili obchodu s koňmi do té míry, že tato činnost, na rozdíl od většiny ostatních, mohla omluvit mužovu nepřítomnost na klíčových společenských příležitostech Romů, na oslavách.

Kdysi jsem z takového shromáždění odvedl jednoho muže, abych se ho zeptal na koně, který byl na prodej. Na zpáteční cestě jsme udělali okliku a zašli na městskou skládku, protože sháněl pás umělé hmoty, ale než jsme se vrátili na oslavu, musel jsem přísahat, že nikomu nepovím, kde jsme byli – jak řekl, „styděl se“ (*lazavman*) za to, že tam chyběl kvůli takovému sběru.

Když Cikán koupil koně, rozumělo se automaticky, že je to jeho nejcennější majetek. Nějakou dobu neměl Čorův bratr stáj a choval své hříbě v sousedním domě svého švagra.⁵ Čoro ale tvrdil, že bez klisničky po boku nemůže pořádně spát, že „je pro něj jako dítě“, a přestavěl část svého domu tak, aby pro ni získal místo vedle ložnice.

Přestože se muži koně vzdali, když uslyšeli cinkat peníze, bylo nevyslovitelně ponižující muset koně prodat nebo ho ztratit. Čorův otec Kannji koupil koně na splátky od Čepiho, chudého starce, který žil na druhém konci Třetí třídy. Když Kannji nemohl zaplatit poslední splátku, Čepi prohlásil, že pokud peníze nedostane, bude muset požadovat vrácení koně. Toho odpoledne jsem zrovna jel do vesnice Csóka, kde žil se ženou u její rodiny nejbohatší Kannjiho syn, takže mě pověřili, abych mladíkovi řekl, že jeho otec „ztratí koně“. Následky byly dramatické. Syn i jeho tchán okamžitě nabídli 3000 forintů, které se měly Čepimu zaplatit. Když jednoho rána jistému muži kůň náhle a nečekaně zemřel, z obdobných důvodů ho doma navštívili všichni Romové ze Třetí třídy – dokonce i členové normálně znepřátelených rodin, aby mu vyjádřili soustrast. Kdyby umřeli vepří nebo krávy, nikdo by se ani neobtěžoval.⁶

Kůň mohl zaujímat místo svého majitele částečně proto, že koně se brali jako zvířata svým lidským pánům nejbližší. Když jsem večer seděl s jedním starým mužem na louce před jeho domem, pozorovali jsme cizího koně, jak našel cestu z pastvy zpátky na dvůr a vešel do stáje. Starý Mošulo se usmál a upozornil mě, že šel domů „jako člověk“ (*sar ekh manuš*). Poznámky o inteligenci a zdravém rozumu koní byly tak běžné, že jsem si jich přestal všimnout. Koně byli nejčistší zvířata a odmítali ležet ve svém trusu. Pili jen nejčistší vodu přímo z pumpy uprostřed osady a jedli nejčistší píci. Byli, jak Romové jednohlasně říkali, čiperní (*kenješo*). Ve chvále oblíbených zvířat se dala jen těžko přeslechnout oslava Romů samotných. Koně byli k lidskému světu výjimečně vnímaví. Kromě lidí to byla jediná zvířata, která dokázala vidět mrtvé lidi, a rozruch ve stájích se o půlnoci bral jako známka strašidelné návštěvy. I proto se koně chovali „v páru“ nebo s „přítelem“ (*amal*), jak říkali v romštině, protože pak se nebáli. Koně s černými skvrnami také poznali, když někde jinde zemřel nějaký Cikán, a v takovém případě se na silnici náhle zastavili. Pokud zastavilo bílé zvíře, bylo to proto, že před sebou na silnici právě uvidělo duchy.

V tomto se koně lišili od „krav“ (*gurumni*), které Romové v průběhu roku také různě chovali. Krávy se netrápily čistotou, klidně jedly zaprášenou píci, rády se po-

valovaly ve vlastních výkalech, a navíc nebyly schopné takového empatického vztahu k lidem, jaký prý měli koně. „S krávami je to tak,“ říkal Šošoj, „že můžete chovat mladé a prodávat je už pět týdnů po narození.“ Z tohoto důvodu, i přes zjevný finanční přínos chovu krav, byly krávy pro Romy jaksi méně zajímavé. Protože koně byli ta nejčistší a nejlepší zvířata ze všech, měli přístup do domů, alespoň u chudších Cikánů. Zatímco „špinavé“ kočky, které spaly na půdách, mohly maximálně na verandu, dva chudí muži s radostí přestavěli spížírný na dočasné stáje pro koně.

Když vezmeme toto symbolické propojení koní a Romů v úvahu, mohli bychom odpovědět na otázku, proč s koňmi Cikáni obchodovali – protože to byl znak statusu Cikánů jako samostatné etnické skupiny, a finanční úvahy tedy nehrály roli. To byla jistě pravda. Ale tato linie uvažování nás uzavírá do bludného kruhu argumentů a jenom parafrázuje cikánský symbolismus na jeho nejnižší úrovni bez toho, že by odhalila jakoukoli zvláštní radost, kterou Cikánům obchod s koňmi ve srovnání s čímkoli jiným přinášel. Tyto úvahy například nedokáží vysvětlit, proč Romové raději koně kupovali a prodávali, než aby je chovali a rozmnožovali. Když místo toho přemýšlíme o tom, co Romové s koňmi opravdu *dělali*, překonáme sterilní opozici „ekonomického zájmu“ a „kultury“. Tím, že působili na koně, působili Romové na svět, snažili se jej upravit stejně jako vztahy s *gadži* i mezi sebou. Díky které vlastnosti jejich působení na trhu byl obchod s koňmi tak příjemnou záležitostí? Jak Romy spojovalo vlastnictví koně mezi nimi samotnými a jak s ne-Romy?

Tržní společnost

Každý „trh“ (*foro*) se dal chápat jako dočasný mikrokosmos sociálního světa založený na výměně zboží. Na první pohled se zdálo, že každý jednotlivec stál proti ostatním jako autonomní aktér, který se rozhoduje samostatně a obchoduje tak, aby dosáhl maximálních výhod. Pokud jste ale vystoupili z rámce jednotlivých obchodů a podívali se na obchodování během celého dne, bylo okamžitě jasné, že trh jako celek měl rytmus, atmosféra se posunovala a že činnost nemohla být výsledkem stovek zcela oddělených a autonomních rozhodnutí všech jednotlivců. Zdá se, že individuální činy všech těch lidí se zakládaly na pozoruhodném společenském řádu. Romové, jako by si inherentně společenskou povahu trhu uvědomovali, dávali přednost společné práci v týmech. Tím přispívali více než kdokoli jiný k okázalému toku aktivit, který dny trhu charakterizoval. Existovaly chvíle chaotické činnosti – když chlapi jedoucí na koních varovnými výkřiky rozháněli diváky a okolo obchodníků, kteří tleskali rukama, křičeli a občas brali peníze, se tvořily a uzavíraly davy – a také náhlé ticho, kdy nebylo kam zaměřit pozornost, davy se rozptýlily a každý jednotlivec odcházel vlastním směrem. Říkalo se, že „se trh zastavil“ (*áll a vásár*).

Trh fungoval na několika důležitých rovinách. Prasata, skot a koně měli na tržišti vlastní místo a u prasat a skotu se obchody uzavíraly rychle, bez velké nervozity nebo smlouvání. Tyto části trhu se pokaždé vyprázdnily mnohem dříve, než se místo pro koně vůbec začalo vyklízet. Kromě živých zvířat byl vždycky součástí „stánkový trh“ (*kirakodo*) s výrobky a „stánky rychlého občerstvení“ (*laci konyhák*), které tenkrát provozovaly většinou rodiny Romungro.

Směny mezi Cikánem a Maďarem a mezi Romem a Romem, kterým se kategoricky říkalo „prodeje“ a „čenže“ (v daném pořadí), se většinou odehrávaly na začátku nebo na konci dne. Mezi těmito dvěma chvílemi bylo období klidu. V posledních hodinách dne, než Romy z náměstí vytlačila policie, se cikánští muži většinou srocovali, tvořili kroužky mezi závorami a tržištěm a snažili se, dokonce i těsně před tím, než koně odvedli zpátky na nákladní vozy, vzájemně dohodnout obchod týkající se zbývajících koní. Několikrát jsem viděl, jak se auta vracejí a muž vede koně z korby, aby se pokusil uzavřít směnu v posledních minutách trhu.

Romové se při obchodování s koňmi chovali teatrálně a okázale bez ohledu na to, s kým obchodovali. Zdálo se, že zatímco Romové se na trhu cítili jako doma, v zajetí vášně pro obchod, rolníci, kteří se obvykle chovali znuděně a flegmaticky, vypadali z rétorického předvádění svých soků hodně často nesví. Mezi „syny trhu“ (*foroske save*), jak si sami říkali, byly výrazné osobnosti, které na tržišti přitahovaly pozornost mnohem větších davů než jiné, muži, kteří, jak se zdálo, zabírali střed jeviště, zatímco méně významní muži obchodovali mezi kulisami u svých vozů. A právě pozorováním dvou takových hlavních herců chci začít zkoumat povahu tržního procesu. Sledování Zelena a Šošoje otevírá dveře k celému světu cikánského obchodu s koňmi, ke světu dost odlišnému od nám známé „reality“ nakupujících, prodávajících, cen, zisků a ztrát.

Ale před odchodem na tržnici chci něco říct o postavení těchto trhů v maďarské ekonomice. Poté co nejtemnější období stalinistického teroru v padesátých letech dvacátého století obchod se zvířaty téměř zlikvidovalo, začal se pomalu obnovovat a v letech 1984–1985, kdy jsem trhy se živými zvířaty navštěvoval, se z nich staly působivé události, které snadno zaplnily celé tržiště. Na velkém trhu uprostřed země se v květnu prodávalo čtyři sta koní, nebo i více.⁷ Od dřívějšíka nastala v postavení Cikánů, kteří už v polovině osmdesátých let dvacátého století zřejmě ve skutečnosti ovládali pohyb koní v Maďarsku, jedna velká změna. Na trzích, které jsem navštívil, přivedli Cikáni pokaždé aspoň polovinu, a někdy až dvě třetiny zvířat. Jen o dvacet let dříve, podle údajů místních veterinářů, patřilo jen málo koní, kteří se prodávali na trzích v oblasti Harangos, Cikánům. Cikánští muži přicházeli na trh a dali dohromady peníze na začátku dne, kdy mohli koně dostat lacino. Později toho dne na tom trochu vydělali. Sociální vzdálenost, kterou Romové během generace překonali, byla ještě větší v tom, že relativní hodnota koní, aspoň co vím, mezitím neklesla. Přetrvávající význam pozemků patřících k domácnosti spolu

s ostatními nedostatečně financovanými formami soukromé zemědělské výroby a hustější soukromá doprava ve venkovských oblastech udržovala poptávku na vysoké úrovni. V ustáleném vyjadřování, ve kterém starší Maďaři uvažovali o inflaci cen koní, zůstaly tradiční dva hektolitry vína, které se rovnaly ceně koně nejvyšší kvality, přesnou hodnotou i v roce 1985.⁸ Nyní je čas navštívit jeden z těchto trhů, kam si Romové a rolníci, abych použil Braudelův obraz, „chodili odpočinout“ od zatuchlosti, „schovaní“ před výrobou.⁹

Jeden den na trhu

Vzbudili mě ve čtyři ráno, abych se se spolucestujícími vydal tam, kde se měl konat jeden z největších trhů v roce, do Nagykőrös v srdci maďarské nížiny. Koně cestovali před námi na nákladním voze, který patřil dnes už nefungující veterinární nemocnici v Egeru. Auto řídil a koně pomáhal nakládat přátelský mladý Maďar, který trénoval hřebata pro jezdecké školy. Čas na trhu pak trávil hledáním vlastních potenciálních zákazníků. Protože se na vůz vešlo pět nebo šest koní, ceny se držely nízko a Romové za zpáteční cestu zaplatili 300 až 500 forintů a každý ještě 100 forintů řidiči.

I přesto, že byl červen, vzduch byl stále chladný; když jsme čekali, než se koně za tmy naloží, vládlo napětí, protože koně si mohli na kluzké rampě kvůli jednomu uklouznutí zlomit nohu. Požádali mě, abych ve svém autě držel místo pro dvě ženy, které cestovaly samy, pro ženu mého cikánského bratra, která potřebovala prodat nitě, aby mohla zaplatit právníkovi za obhajobu syna ve vězení, a její příbuznou, která měla jiné povinnosti. Když jsme však odjížděli, objevili se dva starší Cikáni ze vzdáleného konce města. Slyšeli, že budu mít možná místo, a protože chtěli koupit koně, a ne „jen prodávat nitě“, byly ženy z auta příkře vykázány a musely jet vlakem. Jejich tlumené stesky umlčel jeden z mých nových pasažérů, když jim vynadal do „děvek z tržnice“ (*vásári kurva*). Ještě když jsme odjížděli, pokračoval v rozhořčených nadávkách na adresu žen, které v jeho fantazii představovaly, že prodávají nitě, ale vlastně se celé odpoledne nabízely kolemjdoucím mužům.

U prvního otevřeného baru, na který jsme po cestě narazili, vystoupila z mého auta podivná společnost. Šošoj měl na sobě fešácký kožený kabát domobrany asi ze čtyřicátých let; jeho švagr Zeleno zase oblek a dva starší muži měli naleštěné kožené boty, jezdecké kalhoty a károvaná saka „anglického“ střihu. Každý z mužů měl vykartáčovaný a nakroucený hustý knír a na hlavě klobouk odpovídající jeho stylu. Šošoj i Zeleno si nasadili stejné světle modré slamáky se šviháckým pírkem, zatímco starším mužům seděly na hlavách tmavší plstěné klobouky ozdobené silnou zelenou stuhou. Čaja, která jela vpředu na nákladáku, si také zdvořile zakryla hlavu šátkem, jež si, jako vždy na veřejnosti, zavázala pod bradou. Pati, jeden ze

starších mužů, nesl vychloubačně hůl, kterou později mlátil o zem ze vzteku, že jeho nabídky byly odmítnuty. Na mé naléhání zasunul bič do boty, abychom se všichni cítili v bezpečí.

Naše cesta ubíhala pomalu, protože muži trvali na tom, abychom jeli přímo za vozem s koňmi, „kdyby se náhodou něco stalo“. Mluvili o nejčernějších možnostech – že se zadní dveře otevřou a koně z jedoucího auta vyskočí nebo vypadnou –, aby omluvili to, co mně připadalo paranoidní. Na trh jsme přijeli pozdě a museli jsme nákladní vůz nechat v dlouhé frontě aut, která čekala na vyložení nákladu u speciální rampy. V té době už na koňských povozech přijížděli místní rolníci a Romové. Romy často provázelo pět až šest mladíků, kteří se mačkali za vozkovým sedátkem – impozantní pohled.

Když se ranní mlha zvedla a nocležníci sbalili stany, začalo tržiště pomalu ožívat. Cikánky, které prodávaly nylonové nitě, gumové rukavice, rohože, nebo dokonce falešné hodinky Rolex, rozložily své stánky poblíž části trhu s kiosky, vedle několika chudých rolníků, kteří nabízeli rozloženou veteš na dekách u nohou. Těch pár žen, které nepřišly za žádným vlastním obchodem, šlo s dcerami hledat příbuzné. Ty se pak shromáždily na korbě vozíku nebo auta, nepletly se mužům při obchodování do cesty.

Do okamžiku, kdy se měly vzduchem rozeznít výkřiky a volání obchodníků, zbývalo ještě pořád několik hodin, takže Šošoj a Zeleno se pomalu toulali tržnicí, aby viděli, co se „udělalo“. Teď se dívali hlavně na koně patřící *gadžům*. Šošoj se Zelenem si koně prohlíželi jako předměty směny, takže jejich nejdůležitějším nástrojem byly široké kontakty a znalost různých trhů. Například v hornatých oblastech severního Maďarska potřebovali *gadžové* těžké a silné koně.

Přestože později, kdy už Romové obchodovali mezi sebou, s koňmi zacházeli téměř jako s náboženskými fetiši, po několika prvních hodin, když se Cikáni snažili vyjednávat s rolníky, brali koně jen jako zboží, jako zásobu peněžní hodnoty, která se dala měřit abstraktním symbolem lidských vztahů, cenou. Před dohodnutím prostého čísla muselo jednání nicméně projít několika stadii.

Když Šošoj a Zeleno obcházeli trh, potkali příbuzného z vesnice Csóka, a ten je, zatímco si vzájemně přáli „šťastný den“, pozval na skleničku k jednomu stánku s občerstvením. Dali si dva nebo tři panáky, tedy 5 centilitrů některé z ovocných pálenek, ale všichni muži se drželi na uzdě, protože moc dobře věděli, že na trhu se mezitím uzavřelo několik špatných obchodů. U baru Cikáni slyšeli, co přivezli na trh jiní lidé, co „dělali“ (*kerel*). Šošoj prohlásil, že konečně prodá pár tažných grošáků. Zeleno hledal náhradu za koně, kterého právě odvedl na jatka. Dinka, příbuzný Šošojovy ženy, který zrovna přijel, se na obchůzce trhu připojil k Šošojovi. Později si mohli aktivněji „vypomoct“ tím, že si vyměnili zvířata, ale v ten okamžik prostě doprovázeli jeden druhého.

O chvíli později našel Zeleno, už sám, trochu podměrečného koně, který ho zaujal. Jeho majitel se vzdálil, ale pod dohledem jiného rolníka si ho Zeleno začal

prohlížet. Začal u huby a nohou, pořádně koně prozkoumal, zda nemá příznaky nemoci nebo jiného poškození. Tento úkol vyžadoval poměrně velké znalosti, dobré oko a trpělivost. Nejdřív bylo třeba zjistit věk koně, protože to pomohlo určit úkoly, kterých se zvíře mohlo zhostit, a tedy i jeho potenciální trh.¹⁰ Jak říká staré maďarské i anglické přísloví, „darovanému koni na zuby nekoukej“, určoval se věk koně i jeho hodnota podle zubů (podle jejich počtu a stavu). Hrdost Romů vyplývala z toho, že toto umění ovládali – často mi říkali, že ani jeden *gadžo* nedokázal spolehlivě určit věk koně – a někdy prohlíželi koně jen z legrace, aby si potom ověřili přesnost svého odhadu u majitele. Tentokrát nebyl Zeleno na pochybách: Klisně bylo právě sedm. Přesl na nohy, její největší bohatství. Sáhnu jí z boku na šlachy na předních nohách, na všechny kotníky a na vrchní část zadních nohou, hledal „otoky“ (*pók*), jasnou známku toho, že koně přetěžovali, možná i smrtelně.

To se už majitel, rolník z vesnice poblíž Nagykőrös, vrátil a Zeleno začal gestikulovat, aby naznačil, že ten kůň je bez pochyb úplně zdivočelý. To přimělo majitele k protestům, že jeho žena a dcera se o nohy klisny staraly a krmily ji. Trval na tom, že jí nohu zvedne, a pak ji lehce rukou přidržel, aby ukázal, jak jemně se dá s jeho koněm zacházet. Jak řekl, „to je jediné, co se počítá“ (*csak ez számít*), a vrátil se tak k obvyklé rétorice prodávajícího. Zeleno odpověděl, že takové koně zná, a zavtipkoval, že „si schovávají kopanec na chvíli, kdy je okováváš“.

Tentokrát Zelena ušetřili sporu o temperament, sílu a stravovací návyky zvířete. Koupí koně, jak se zdálo, bral vážně také proto, že si koně trochu obcházel a pozoroval pohyby jeho nohou, ptal se, jestli může koně „otestovat“ (v maďarštině *kiprobálja*, v romštině *zumavel la*). „Zkouška“, ve které musel kůň táhnout vozík s řetězem nebo provazem uvázaným okolo kol, aby se tak zbrzdil, byla opravdovým testem jeho síly a vitality. Těžké dopravní vozy mohly v Maďarsku vozit po železných cestách 2000 i více kilogramů, a zkouška tak nebyla jen planým vychloubáním. Celkem často si ostatní Romové na zkoušku sázeli, zatímco vyzývatele maďarsky záměrně vykřikoval, že „to nezvládne“, aby tak zvýšil sázky.

Neplatila žádná pravidla týkající se času, kdy by smlouvání mělo začít, a nabídky se mohly dávat nebo vyžadovat kdykoli. Někdy Cikán přistoupil k rolníkovi a zeptal se ho, jaká je jeho „poslední cena“ za určité zvíře. „Ale vždyť jste ještě neslyšel tu první!“ odpověděl rolník. „Och, ale tu přece známe!“ odvětil Cikán a zdůraznil tak, že cena, na kterou jste se takto zeptali, byla čistě teoretická a neměla mnoho do činění s číslem, ke kterému se došlo během vážného jednání. Někdy prodávající odmítali odpovídat na otázky o ceně „všeobecně“ a říkali: „Uvidíte, až se k ní dostaneme.“ Nikdo nedělal první krok rád a jak Zeleno, tak rolník žádali, aby „cenu řekl“ (*mondjon egy árat*) ten druhý. Zeleno tvrdohlavě čekal. „Peníze mám“ (*pénz van*), řekl přidržel a rukou se poplácával po kapse, jako by to chtěl dokázat.

Začít smlouvání znamenalo zahájit riskantní proces hodnocení, k němuž patřilo i sebehodnocení. Pokud se po dvou nebo třech návrzích „první ceny“ žádná ze

stran „nerozhýbala“, dostalo se jednání do slepé uličky, muži se rozešli a proklínali jeden druhého pro nedostatečně vážné úmysly. Nabídka nebo žádost vyžadovala dramatické gesto: Prodejce mohl vzít ruku kupujícího, přitisknout na ni svou druhou dlaň a říct: „Dejte mi 45“ (45 000 forintů). Když pak ruku odtáhl zpátky ve velkém oblouku směrem nahoru přes hlavu a skončil v úrovni pasu dlaní vzhůru, čekal na další „škrť“ (*sinel*). Jak mi jednou Zeleno vysvětlil: „Rádi boucháme rukama. To pro nás dělá obchod obchodem... Zahřívá nám to uši!“ Jak zaznělo každé plácnutí, diváci věděli, že tady se můžou udělat peníze. Toto teatrální gesto opakovaly obě strany během celého smlouvání. Takto Zelenův prodávající požádal o obtojných 40 000. Zeleno to zaplatit nechtěl a zapochyboval, že by to vůbec někdo dal. Nabídnul 32 a setkal se s úšklebky: „Řekněte mi nějakou vážnou cenu,“ ale Zeleno se bez ohlednutí dal na odchod. Někdy takové příkré chování přinášelo konec směny, ale tenkrát se Zelenovi jeho drsná trpělivost vyplatila.

Mezitím Šošoj se svými tažnými koňmi neměl štěstí. O týden dřív je téměř prodal místní lesnické společnosti, ale ta se stejně jako ostatní zemědělské společnosti mechanizovala a zdráhala se vzít si dvě taková tradičně mohutná zvířata. V Nagykőrös to nicméně vypadalo, že nikdo nemá dostatek financí, které by mohl nabídnout, aby dosáhl alespoň Šošojova minima. Právě když jsem se vrátil, viděl jsem ho poklepávat konečky prstů na dlaň nějakého muže a obracet vlastní ruku dlaní vzhůru, jak čekal na odpověď. „Tak řekněte něco,“ žádal (*mondjon valamit*), ale zbytečně. Pak přišel jeho zeť Lapos a přivázal vlastního koně k nákladnímu vozu, kde ho mohl nechat pod bedlivým dohledem Čaji. Také Zeleno se vrátil, a jak mluvil o zvířeti, které viděl, vzal si s sebou zpátky skupinku Romů, aby začali nové kolo jednání. Nejdřív šli ale na kus řeči k baru, zatímco Zeleno ukazoval Šošojovi koně z dálky.

Následující kolo Zelenova smlouvání začalo až po 10:30, čtyři hodiny po našem příjezdu a po několika rundách, po kterých začala atmosféra houstnout. Když teď přišel k rolníkovi, tentokrát v doprovodu několika příbuzných a mé osoby, shluknul se okolo dav diváků. V soutěži, kterou jednání na trhu bylo, obě strany věděly, že se dá cena získat za prokázání důvtíp, za udržení dobrých vztahů s tím druhým, za to, že jste vždycky vypadali jako ta štedřejší strana, aniž byste jen naznačili prudkost, nebo dokonce agresivitu vůči druhému. Muži, kteří v takové situaci nechtěli hru hrát, trh nikdy neviděli jako místo, kde se dají najít zajímaví koně, a pak navštěvovali prodávající doma, aby jednali osobně mimo dohled veřejnosti.

Zeleno předtím potenciálního prodejce trochu pohněval, když odešel, ale chopil se toho Šošoj a připomněl rolníkovi, že přišel koně na trh prodat, ne ho odvést zpět domů, a tady měl „opravdového kupce“ (*komoly vevő*). Rolník dvakrát odmítl ustoupit z 38 a Zelenovi pomocníci si z rolníka utahovali, že prodat ve skutečnosti nechce. Zeleno říkal, že 36 je jeho „poslední cena“, a dodal: „Kupce jako já už nikdy nenajdete.“ Romsky, směrem ke svým pomocníkům, přísahal na vlastní

život, že víc už na klisnu „nepřihodí“, pak ale rolník ze své ceny 1000 ubral a Zeleno zmlknul. Šošoj ho vzal stranou a něco mu pošeptal, a když se Zeleno vrátil, vytáhl ze zadní kapsy tenký svazek zelených bankovek a začal počítat. Nejdřív peníze pokládal Maďarovi na ruku a pak prodávající znovu bankovky spočítal a dával do ruky sousedního trhovce. Šošoj dostal od Zelena 500 jako „odměnu“ a jednání skončilo. Protože kůň neměl uzdu, požádal Zeleno o provaz s roubítkem (*hötő kötéll*), aby mohl koně odvést. Nejdřív ho rolník odmítnul, ale pak svolil, když mu jeho „soused na trhu“ řekl, že to je „velmi starý zvyk“. Protože jsem věděl, že taková lakomost k opravdu typickým vztahům mezi Cikány a Maďary patří, zajímalo by mě, jestli to od prodejce nebyla jenom škodolibost.

Když Zeleno koně uvázal, připojil se ke svým pomocníkům u baru na „přípitek na požeňání jednání“. Občas když Romové koupili koně od rolníka, ale spíš od povozníka, se kterým se dobře znali, dali si prodávající i kupec takový přípitek společně a většinou rundu zaplatil příjemce peněz, ale tentokrát pila skupinka Romů sama. Přišli dva postarší muži, kteří s námi ráno přijeli, a popřáli Zelenovi s novým koněm štěstí. Šošoj si mezitím začal stěžovat, že bez vozu, u kterého by mohl svá zvířata předvést, promarnil den.

V té době z trhu někteří rolníci začali odcházet, ale Romové ještě ne, a tak jsem se toulal a pozoroval několik dalších obchodníků při práci. Ve středu trhu, v dlouhé frontě nákladáků, pracoval vážený cikánský obchodník Čerbo z Budapešti. Čerbova přítomnost ovládla většinu trhů, na které přijel. Se svým synem fungovali jako sehraná dvojka – zatímco jeden unavoval druhou stranu křikem a hádkami, druhý pak nastoupil jako postava klidného rozumu. Chvilí Čerbo „proháněl“ koně bez toho, že by byl v dohledu nějaký kupec, což Romové nemohli pochopit. O chvíli později projevil zájem rozložitý rolník. Jak se teď ukázalo, Čerbo předstíral opilost, aby kupce, který doufal ve snadné jednání, povzbudil. Čerbo v představení pokračoval a hrubě s možným kupcem smýkal, přistrčil ho ke zvířeti a pak zařval na syna, aby zvíře „projel“. Syn v malém davu koně otočil, čímž rozpoutal paniku, a podpořil tak dojem, že on i otec se jen stěží ovládají. Když kupec váhal, Čerbo ho nenechal přemýšlet a žádal ho, aby mu vysvětlil, kde je problém. Celému světu oznámil, že pokud někdo najde na jeho koni vadu, dá mu ho zadarmo. Paličatý rolník ho doháněl k zoufalství, až mu nakonec odmítl koně vůbec prodat a zakřičel na někoho jiného otázkou týkající se jiného zvířete, aby se pokusil potenciálního kupujícího před davem ponížít. Zvláštní na koňských trzích bylo to, že se každý rád dohadoval. Na to právě čekal okolostojící dav, a Čerbo tedy tlačil na kupujícího ze všech stran, aby se rozhybal, aby jednání neskončilo fiaskem, aby to nevypadalo, že právě on ho nedokázal zachránit. Nehledě na veškerou snahu musel tentokrát Čerbo ukázat karty a jednání skončilo neúspěchem.

Ekonomika koňských obchodů

Přestože měl kůň v cikánské kultuře ústřední postavení, o ekonomickém přínosu chovu koní pro běžného obchodníka lze přinejmenším pochybovat. Věta, že Romové „žijí z koní“ (*trajij anda lende*), byla otřepanou frází mužské rétoriky, ale jen stěží vystihovala zkušenosti většiny mužů, jak naznačuje i Šošojův citát na začátku této kapitoly. Potíže získat z koní alespoň něco, které měla velká část Cikánů, pramenily ze dvou zdrojů. Za prvé, vstup na trh se dal těžko zorganizovat v pravou chvíli, protože ušetřit peníze bylo pro lidi, kteří žili tak blízko chudoby, složité. Za druhé, když už koně koupili, nacházeli se Romové jako obchodníci i přes své rozsáhlé znalosti o koních a přes své obchodnické dovednosti v rámci vysoce strukturovaného trhu v relativně nevýhodné pozici.

Snad nejlepším důkazem slabého postavení většiny Romů je fakt, že v roce 1985 chovala koně alespoň jednou více než polovina dospělých mužů ze Třetí třídy, ale většina z nich mohla v tom roce realizovat obchody jen díky tomu, že použila peníze původně získané za práci v továrnách. Jinak řečeno, obchod s koňmi nebyl soběstačný; buď mužům z posledního prodeje koně žádné peníze nezůstaly, nebo je museli doplnit příjmem z jiného zdroje. Jedinými výjimkami byli Šošoj, Thulo a dva další muži žijící ve Třetí třídě. Obvykle muž investoval určitou část svého výdělku do chovu selat. Šest vykrmených prasat, původně koupených po 500 forintech, se o šest nebo devět měsíců později dalo prodat i za 30 000 forintů. Peníze z těchto prasat a větší část měsíčního platu poskytl prostředky pro získání koně aspoň průměrné kvality.

Nicméně i tento způsob výdělku s sebou nesl rizika. Pravdou je, že prodej prasat byla hra na jistotu a ceny se moc nepohybovaly, ale protože prasata, která se v Maďarsku prodávala, patřila k druhům s rychlým přírůstkem a nejlépe přibírala po prodávané píce, zvířatům chovaným odděleně se v tvrdých podmínkách, ve kterých je většinou cikánské rodiny držely, dařilo nevalně. Jako dobrý příklad znovu poslouží Čorův otec Kannji. V říjnu koupil šest selat za 8000 forintů na zemědělskou půjčku od Národní spořitelny. Pořídil také za 4500 forintů sedm pytlů krmení. Poté se o krmení prasat starala jeho manželka a dávala jim chléb, který nasbírala ve městě v popelnících. V ideálním případě by Kannji držel prasata do konce února nebo března, kdy by každé z nich vážilo přes 110 kilogramů a celkem by mu vydělala nějakých 28 000 forintů, ale začátkem ledna se do hry vložily požadavky rodiny. Čorův mladší bratr Urban měl smlouvu na dodávku devíti prasat státním jatkám, ale hrozilo, že ji nedodrží, protože měl v chlívků jen jednu velkou prasnici a do dodání zbývaly tři týdny. Kdyby smlouvu nesplnil, musel by platit pokutu. Urban svého skeptického otce přesvědčoval, že díky cenám, které od Vánoc rostly, je lepší prodat prasata teď než o měsíc dřív. Tento argument byl pochopitelně irelevantní, protože Kannji chtěl prasata chovat až do jara, ale ani on, ani

jeho žena nechtěla vypadat jako lakomci kvůli tomu, že by synovi odmítli pomoci. Přesvědčovala je také myšlenka, že brzký prodej by znamenal, že se vyhnou riziku, které chov prasat v nanicovatém dřevěném chlívku přes nejhorší část zimy nesl. Pravděpodobnost, že by za tu dobu nejméně jedno sele umřelo, byla vysoká. Po pravdě byla Kannjiho prasata poněkud malá, aby je vzali na jatka, ale Urban znal muže u váhy a byl si jist, že ten prasata přijme. Větší „pomůžou projít těm menším“ tím, že udrží průměrnou váhu v přijatelných mezích. Ve skutečnosti musel Urbanův kamarád na jatkách nakonec k načtené celkové váze sedmi nejmenších zvířat přidat 30 kilogramů, aby vůbec prošla.

Přestože Kannjiho polapily problémy jeho rodiny s dodávkou prasat, měl při nejmenším štěstí, že dokázal částečně zorganizovat svůj vstup do obchodu s koňmi. Když Urban zvířata prodal, získal o 6000 méně, než by dostal, kdyby byl mohl počkat, ale měl pěknou sumu téměř 22 000 forintů. Jiní muži, kteří prasata nechovali nebo kterým všechna zvířata posla, se museli spolehnout na ještě riskantnější podniky, například na hru jedenadvacet proti Romungro v den výplaty. Některým náhoda přála. Jeden muž vyhrál v kartách za jeden takový víkend asi 14 000 forintů a za výhru si mohl koupit starého koně. Jiný muž dostal na základě rozhodnutí *kris* odškodné a peníze použil na koupi dvou zvířat nejlepší kvality. Jiní dva mladíci se spojili se svými švagry a koupili koně, dokud si nevydělali na vlastní zvířata. Jinému nezbylo než si vzít půjčku z Národní spořitelny, aby si mohl koupit prasata, a pak za půjčku nelegálně koupit nevalného starého koně. Tato taktika mě trochu znepokojovala, protože bankovní úředníci mohli přijít a „prasata“ zkontrolovat, ale on mi vysvětlil, že i kdyby do Třetí třídy přišli – což nebylo pravděpodobné – půjčil by si na pár dní několik prasat od sousedů a přivedl by svědky, kteří by dosvědčili, že ostatní posla.

Tito muži, kterým se povedlo koně koupit, se teď setkávali s novým problémem, jehož řešení bylo drahé: jak zvířata nakrmit, zvláště po dobu posledních, hubených zimních měsíců. Pro majitele z řad rolníků, kteří koně používali k výdělku, ať už během letních měsíců pro převoz stavebních materiálů pro sousedy nebo jako tažné zvíře pro vlastní hospodářství, bylo krmivo součástí chovu koně. Ale Romové koně kupovali, aby je prodali, a drželi je od rozbřesku do soumraku ve stáji, takže píci mohl vyvážit jen zisk z prodeje. Pravdou je, že ceny koní byly v dubnu o něco vyšší než v říjnu, ale tento rozdíl nebyl dost velký na to, aby pokryl výdaje.

Dokonce i když muž peníze měl, krmivo se často nedalo snadno sehnat. Od září do dubna pořádali Cikáni pravidelné výpravy do sousedních vesnic a pátrali po píci za správnou cenu, okolo 300 forintů za 100 kilogramů. V létě, třebaže muži mohli strávit sháněním krmiva za dobrou cenu půl dne, měli aspoň záruku jakéhosi výběru. Pak koupili zhruba 10 hmotnostních jednotek po 280 forintech. Do listopadu byl obchod s krmivem trhem prodávajících, jak dosvědčovaly mnohé hořké debaty o transakcích, o čtyři měsíce později však člověk narazil na píci, kte-

rou by byl kuň ochoten pozřít, jen s velkým štěstím. Jednou jsem viděl muže, který musel koně krmit chlebem, jež nasbírala jeho žena. Jindy mi několik mužů řeklo, že aby se podobné krizi vyhnuli, rozhodli se koně prodat.

V důsledku těchto potíží jsem březen strávil ježděním po venkově se skupinou Romů, kteří doufali, že najdou pár hmotnostních jednotek krmiva, díky kterým by se protloukli několika následujícími týdny. Nezávislí rolníci si mohli při prodeji vybírat a velká část krmiva, které se do Třetí třídy dostalo, pocházelo z domácností rolníků z několika okolních vesnic. Přestože měla zemědělská družstva v tomto ročním období píce zpravidla nadbytek, Cikánům je nikdy snadno neprodávala, dokonce ani když, jak jsem jednou viděl, přišel Maďar a předstíral, že kupujícím je on. Někteří Romové pořádali na špatně hlídané družstevní sklady noční nájezdy, hlavně kvůli potěšení z pomsty zemědělským družstvům a částečně v beznaději, když si krmivo nemohli sehnat nebo dovolit, riskovali však vysoké pokuty, které snadno překonaly potenciální zisky. Vědomí těchto pravidelných krádeží nepřátelství vedení zemědělských družstev vůči možným kupcům z řad Cikánů samozřejmě jen zvyšovalo.

Romy do strukturálně nevýhodného postavení nedostávaly jen problémy, které měli s tím, se na trh s koňmi dostat a udržet se tam. Kvůli omezeným zdrojům mohl průměrný Cikán kupovat koně jen v té levnější části trhu, kde byla hlavně zvířata, která se dala odprodat obtížněji a na kterých se dalo vydělat jen minimálně.¹¹ Potenciální zisk, když Rom prodal zvíře zpět nějakému *gadžovi*, byl často tak malý, že pokud by ho prodal Romovi, nedalo by se „rozdělit“ nic – žádný z mužů by rozdělením „nedostal svou malou část zisku“. Někteří poněkud úspěšnější muži investovali velké sumy do jediného zvířete s „vadou“, která se časem vyléčila, a tak mohli dosáhnout zisku za cenu, že se o něj starali.¹² Pro jiné muže, kteří se se zvířetem na dně trhu ocitli uvězněni v pasti, byl obvyklým řešením prodej koně na maso na jatkách.¹³ Ale ani toto nezaručilo jistý příjem. Jeden muž koupil v dubnu koně za 15 000 a doufal, že jej prodá na maso. Začátkem června ale zjistil, že se takový výkup bude pořádat až v říjnu, a jemu zůstal na krku kuň, kterého nemohl znovu prodat. V létě se obchody zdály ztracené. Nakonec se na začátku července objevili kupci, kterým se říkalo „Italové“, ale on dostal jen 14 600 forintů, protože jeho kuň se dostal do třetí, nejnížší cenové kategorie.

V chladném světle „rána pote“, když se zhodnotily náklady a příjmy, což je kalkulace, do které se pouštělo jen málo Romů, pokud vůbec nějak, se zdá, že komedie, vzrušení a euforie trhu zastřely skutečnost, že pro většinu Romů znamenal obchod s koňmi ztrátu, ne výhru a peníze. Pravdou samozřejmě je, že příklady Šošojů a Thulů inspirovaly další muže. Na začátku roku, kdy jsem tam žil, koupil Thulo svému švagrovi koně a o tři dny později jej znovu prodal se ziskem 11 000 forintů. Ten samý muž koupil od zemědělského družstva v Gödöllő čtyři koně ve strašném stavu za 40 forintů za kilogram a o dva měsíce později je na jatkách pro-

dal za 55 forintů za kilo, čímž vydělal asi 20 000 forintů. Hlavně proto, že měli tito muži více peněz, si mohli koupit lépe vyvinuté koně a poté je udat u toho druhu kupců, kteří platili za vzhled a „styl“ dobře živých a opečovávaných zvířat. Ale ostatní Romové se na Thulův a Šošojův úspěch nedívali úplně naivními očima: Věděli, že tito muži využívají svých privilegovaných a protekčních vztahů se státními podniky. V Příloze ukazují, jak jistý muž, kterého jsem znal, dokázal během téměř jednoho typičtějšího roku obchodování s koňmi vydělat pouhých 7000 forintů obratu, který byl v podmínkách jeho chudoby pořádně pompézní. A otázka tedy zůstává: Pokud tito Romové mohli o obchodech, jako měl Šošoj, jen snít, jaké jiné motivy přiměly tyto naprosto rozumné muže, aby v tomto vyčerpávajícím obchodu pokračovali?

Ryzí obchodník, nebo prostředník

Rolník přicházel na trh koupit nebo prodat zvíře, které potřeboval pro svou práci. Mohli jste slyšet, jak rolníci cikánské obchodníky poštuchují: „Když si koupím koně, budu ho chovat třináct let, a nevyměním ho po čtrnácti dnech.“ V očích rolníků vyjadřoval způsob, jakým Cikáni „střídali“ (*forgat*) koně, jejich osvobození od tlaků normální společnosti. Zatímco rolník chtěl koně koupit s dlouhodobou vyhlídkou, cikánští obchodníci (*kupec*) si mohli vybrat jakýkoli kus živého masa, pokud ho dokázali rychle a výhodně prodat. Čili jak říkali Romové: „Není dobré chovat koně moc dlouho. Nikdy nevíte, jaké trable můžou přijít. ... Pokud se na někoho usměje štěstí, zpravidla řekne: Ať si to zvíře jde!“ Někdy musel obchodník koně opravdu koupit dříve, než ho mohl prodat dál, ale často dokázal vydělat peníze jako „maklér“ (*cincár*) nebo „prostředník“ (*közvetítő*).

Romy tato role prostředníka zvláště přitahovala, protože vyjadřovala podstatu jejich pozice na trhu. Co všechno bylo ve hře, mě udeřilo do očí jednou ráno na nudném a mdlém trhu, což ještě zhoršovala nežádoucí přítomnost místní policie, která nezvykle čile kontrolovala lidem doklady, aby zjistila, jestli mají všichni obchodníci registrovaná místa. Dopoledne, jak rozčilení díky frustraci stoupalo, zahájil jeden velice uhlazený, profesionálně vyhlížející cikánský *cincár* první soubor dne o obchod s jiným Romem zastupujícím kupujícího rolníka. Deset minut trvalo hrozivé klení a křik a přísný soud koně, než *cincár* souhlasil. Když peníze změnil majitele, objednal pití na požeňání obchodu, vykračoval si davem, který se táhl za ním, a věděl, že je v centru pozornosti, a dokonce obdivu a také že každý chce vědět, pro koho koně koupil a kolik za řeč v tomto souboji dostane. Během čtvrt hodiny od dohody se uzavřely tři další obchody, které strany celé ráno oddalovaly. Trh nakonec ožil.

Může vypadat zvláště, že zde romský *cincár*, jak se zdálo, pomohl *gadžovi*, ale umění *cincára* bylo získat koně a rozpohybovat peníze v jakémkoli směru. Když

tento muž vybral od obou stran poplatků, nekritizovali ho za vykořisťování bratra, ale oslavovali jej za to, že všechny muže pozval k baru a objednal pití. Tím, že dal do pohybu první obchod dne – tedy zrychlil obchodování jako takové – a pak naložil se svým ziskem tak štedře, udělal *cincár* svým bratrům dvojí službu.

Do určité míry to byla role, kterou mohli ocenit i rolníci. Přestože byl *cincár* v podstatě *kupec* – o kterém jeden místní etnograf kdysi napsal: „Na to není potřeba víc než silný hlas a dobrý bič“¹⁴ – byl to i muž, který v maďarské terminologii obchod „posvětil“ (*szentesít*) nebo mu „požeňal“ (*áldja*). Na oplátku za své služby dostal „náklady na svčcenou vodu“ (*a heresztvíz árát*) nebo „pití na požeňání obchodu“ (*áldomás*).

Obchodníci jako vůdci mužů

I přes informace médií o obchodování v rámci jedné skupiny a upevňování trhu na západě se stále projevuje silná tendence myslet si, že „pravé“ trhy jsou místa, kam si jednotlivci chodí uspokojovat čistě *ekonomické* potřeby a kde se ceny stanovují podle několika mechanických zákonů nabídky a poptávky. Protože se trhy v západním akademickém diskurzu konstruovaly jako čistě ekonomické instituce, vyvinuly se teorie „racionální kalkulace“, které chování na trzích vysvětlují. Podle těchto obecně uznávaných modelů ekonomického chování spočívá vznik toku zboží a určování cen na neosobním mechanismu, na rovnováze nabídky a poptávky. Vždy existuje optimální směr jednání aktérů na trhu, které může být určováno kalkulací za použití znalostí v daném okamžiku. Jednání na trhu se tedy vysvětluje modelem alokace známých vzácných zdrojů za daným účelem, který vypracoval Lionel Robbins. Pro ekonomického člověka znamená racionální reagování na svět přijmout podmínky, ve kterých žijeme, zapadnout jako kolečko do stroje složeného z pohyblivých částí, do motoru, který je nám skryt a který nemůžeme ovládat.

Přestože byli Cikáni na úplném dně maďarského sociálního žebříčku, a možná právě proto, že neměli vůči systému žádné požadavky, nechápali svůj vztah ke koňským trhům pasivním, souhlasným způsobem, po kterém volala racionální kalkulace. Cikánské modely obchodování a stanovování cen zahrnovaly vliv obchodníků na podmínky transakce a moc nad partnery ve výměně. Z pohledu „racionální“ kalkulace a alokace se mohou pokusy Cikánů vzít trh do vlastních rukou zdát iracionální. Ale podle nich se všechno dělo tak, jako by ceny byly výsledkem hry na smlouvání. Tržní chování se konstruovalo jako pokus změnit podmínky obchodu, využít předtuch, chytit se nápaditě příležitostí, které ostatní nepředvídali, a pak přesvědčit obchodní partnery a přinutit je vidět svět tak, jak je vidí daný člověk.

Předpokládám, že Romové měli odvahu chopit se aktivní role při tvorbě cen proto, že trh pro ně byl zároveň politické i ekonomické fórum. Byla to aréna, kde

se daly znovu určovat vztahy mezi skupinami lidí prostřednictvím definice nebo hodnocení směňovaných předmětů. V této aréně měl *cincár* za úkol organizovat, přesvědčovat nebo manipulovat druhými směrem: k účasti na těchto dvojnásob riskantních výměnách, ke vzájemnému obchodování. Jeho úlohou bylo vést lidi. Vést rolníka před zraky velkého publika bylo tedy pro Romy radostí (jak pro aktéry, tak pro pozorovatele), a jak předpokládám, roli *cincára* hráli proto, aby si užili radost ze zrození obchodu, stejně jako z jakékoli odměny.

Aby si své postavení jako „šéfů“ trhu Romové udrželi, snažili se ustanovit svou moc nad *gadži* několika způsoby. Zjevně anachronický oděv mnohých cikánských obchodníků odkazoval na jedno rčení, ve kterém ukazovali svůj vztah ke *gadžovskému* rolníkovi, jako by oni byli bohatší statkáři nebo členové nižší šlechty, kteří „se nelopotili“, aby žili. V oblékání ve stylu nižší šlechty přijali Romové uniformu společenské vrstvy, která trávil život „vedením“ sloužících a dělníků. Maďarští etnografové Fél a Hofer popsali, jak rolníci mluvili o šlechtě, jako by „měla v krvi řídit záležitosti komunity. Měla v sobě odvážného ducha [*virtus*]. Šlechtic uměl lépe mluvit; dokázal se lépe vyjadřovat.“¹⁵ Do oděvu vkládali Romové symbolický požadavek této síly. V roce 1985 byli skutečnými pány předsedové zemědělských družstev, a tak začali někteří mladší cikánští obchodníci, kteří drželi krok s dobou, chodit na trhy v zelených pláštích, které družstevní úředníci milovali, a nosili aktočky (prázdné, jak snad nemusím dodávat!).¹⁶

Čerbo si na trh oblékl velkou řeznickou zástěru a vzal si dvoumetrový pastýřský bič. Skoro každý měl tohoto muže rád a obdivoval ho, i kdyby jen kvůli tomu, že z trhu dělal svým silným hlasem, nekonečnými výkřiky a výkony zajímavé místo. Tento prvek divadla je vodítkem k jeho popularitě: Jeho chování naznačovalo, že trh je hra, kde přestávala platit normální pravidla života, který, jak Romové věděli, žádná hra nebyl.¹⁷

Cikánští obchodníci ale svou sílu uplatňovali v „řeči“ (*vorba*). Jak mi řekl jeden muž: „Řeč mít musím. Když ji nemám, nemůžu nic dělat. Víte, většina lidí to nedělá. ... Ke koupi koně musíte někoho umluvit. Musíte hovořit směle (a taky hlasitě), aby ho někdo koupil. Aby lidé uzavřeli obchod, musíte vzít jednoho z nich za ruku – jinak se nedají dohromady. Nemůžou na sebe mluvit z dálky, ani náhodou.“ Jiný muž přirovnal svou činnost k mé činnosti „překladatele“, ke spojování dvou stran, které si navzájem nerozumí. „Řeknete dvě nebo tři slova a dostanete poplatek. Když nemluvíte, poplatek nedostanete.“

Tím nechci říct, že by zprostředkovatelství byla přímočará záležitost. Když jsem se zeptal Zelena, proč je tak dobrým obchodníkem, odpověděl: „No, protože jsem agresivní. Když nejsi agresivní, nemůžeš zvednout poplatek. Ruku někoho jiného můžeš zvednout silou. Víš, jeden chce prodat, jiný koupit. Pak je *cincár* svede dohromady a jim nevádí zaplatit 500 nebo 600 forintů nebo 1000 – žádné straně to nevádí.“ Částečně proto, že romští muži věřili, že pro fungování obchodu je

zapotřebí jejich „pomoci“, a částečně jen pro radost byli při dohadování celkem neústupní a jen málokdy brali rolníkovo odmítnutí za konečné slovo. Všeobecně se Romové chovali k rolníkům příkře, drze, ale ne hrubě, oslovovali je v maďarštině formálním způsobem za užití tvarů *maga*, které navozovaly respekt a odstup, ale nenechali *gadže* v klidu, aby si mohli „udělat vlastní úsudek“.

Jako dalšího verbálního prostředku, kterým využívali své síly, Romové při obchodování používali kletby. Spíše než pouhými barvitými a zábavnými obraty v řeči byly kletby typem formalizované řeči, která omezovala schopnost posluchače čelit informaci, které se mu dostalo. Jak jsem uváděl v Kapitole 4 v souvislosti s mými vlastními obtížemi se žádostmi o pomoc, na kletbu se nedalo říct „ne“, a tak se jejich užíváním Romové pokoušeli změnit slova z prostředků vyjadřovacích v prostředky nátlakové, stanovit sílu slov.

Když romský *cincár* úspěšně uzavřel obchod, očividně ho to vzrušilo. Choval se pak, jako by se mu podařilo bravurní kousek; jinak se nesl a šířil energii a jistotu, kterou obvykle postrádal. Jednou se nějaký mladík prohnal třemi obchody – přes pět koní a několik desítek tisíc forintů v hotovosti – v průběhu půl hodiny. Během těchto minut byl Rom jakoby šílený, sršela z něj energie a byl rozhodnutý hnát své štěstí co nejdál. Po trhu si o něm muži z jeho osady vyprávěli.

Během řeči Romové říkali: „Nutíme peníze, aby se otáčely, otáčely a přišly k nám“, a zdůrazňovali lehkost, se kterou se to dalo dělat, jako když obchodník „otáčel“ zboží mezi zákazníky. Když Romové popisovali svůj obchod, obvykle používali gesto, kdy se prsty jedné ruky zlehka dotýkaly dlaně té druhé v pravých úhlech a rychle měnili jejich pozici, čímž naznačovali výměnu zboží mezi rukama. Lehkost doteku a rychlost, s jakou ruce měnily místa, jak se zdálo, ztělesňovaly fascinující hbitost, snadnost a efektivitu obchodníka, který otáčel zboží mezi zákazníky.

Romové vlastně považovali trh za arénu, kde se dalo dosáhnout slávy předvedením hrdinských činů, které zamíchaly figurkami hierarchie a síly, mezi kterými žili. V tomto smyslu se Romové drželi – nebo ho znovu objevili – původního a plnějšího významu „(obchodního) styku“ (v anglickém originálu „commerce“ – pozn. překl.) jako čílého vztahu mezi osobami.¹⁸ Podle Alberta Hirshmana, historika myšlení, poskytovala vášeň pro slávu a hrdinství, které plodila, až do osmnáctého století model jak pro státnictví, tak pro ekonomickou činnost. Od té doby musela chladně uvažujícím kapitalistům model vyvážené sociální orientace poskytovat zkrocená „vášeň“, vášeň „chladně“ akumulace a střizlivá kalkulace „úroku“.¹⁹ Tuto puritánskou etiku Romové jasně odmítali. Proto mohli paradox, který jsem uvedl na začátku této kapitoly, většinou ignorovat.

Fakt, že otázky výdělečnosti koňských obchodů jsou svým způsobem špatně položené, způsobuje i jiná věc. Protože se Romové chovali, jako by obchodování byla forma hazardní hry, ve které úspěch určovalo „štěstí“, žili stále v naději, že

si je peníze najdou. Z tohoto důvodu považovalo mnoho mužů za úspěšný spíš ten obchod, který jim umožnil koupit dalšího koně, a vyzkoušet tak znovu svoje „štěstí“, než takový, který přinesl absolutní zisk.²⁰ Díky tomu, že obchodníci vkládali peníze do koní a otáčeli je v čase a prostoru, zdálo se, že přiměli peníze, aby se samy množily, a vypadalo to, že vedou „pohodlný život“, kterým rolníci tolik opovrhovali.²¹

Přístup Romů k „zisku“ se bude jevit jasněji, když si připomeneme diskusi o tabuizaci maďarského výrazu *forint* z Kapitoly 4. Mluvili-li Romové mezi sebou, používali pro „peníze“ jiné výrazy. Asi jako my rozlišujeme různé sociální formy peněz pomocí výrazů jako „nájemné“, „příjem“ nebo „úrok“, čímž definujeme sociální souvislost, ve které se peníze vydělávají a využívají, tak Romové používali své výrazy k odlišení různých užití peněz méně strukturovaně. Forinty pocházely z práce a byly součástí směň s *gadži* v obchodech, bankách a podobně. Mezi sebou používali Romové výrazy „červené“ (100 forintů), „zelené“ (1000 forintů) a „nové“ (*neve*, peníze všeobecně).

Když se ale po koňském trhu muži sešli a zpívali o svých hrdinstvích, staly se peníze „stříbrem“ (*rup*). Protože peníze získané obchodováním muži vyhráli na *gadžovi* ve hře obchodu, poskytovaly důvod vytvářet bratrství mezi Cikány.²² Peníze z placené práce, maďarské forinty, s sebou nesly nepřátelský záměr ne-cikánského zaměstnavatele, státu, podle jehož etiky se měly peníze střídat, akumulovat a moudře utracet za vytváření civilizovaných životních podmínek jednotlivce a jeho rodiny. Jako volně plující stříbro, které přicházelo bez nějakého úsilí, posilovaly peníze Romy tím, že mužům umožňovaly oslavovat a dostat se do „dobré nálady“ (*voja*) s „opravdovými bratry“.

Dokonce i když na některém obchodě cikánský obchodník vlastně nevydělal, uzavřel jej pozváním svých bratrů na přípitek – ukázal, že má zisk z cikánské práce, protože podle definice (tautologicky) chtěli Romové utratit v *mulatšago* jen takové, tedy „cikánské peníze“. Tak se tedy, bez ohledu na výši zisku, mohlo na každý obchod pohlížet jako na „dobrý“ prostě proto, že se uzavřel: důkaz obchodování leží v pití!

10

Vášeň pro obchodování

Od závislosti k autonomii pomocí štěstí

Přestože maďarští rolníci i Cikáni považovali ty druhé za svůj pravý opak, musely se obě skupiny potýkat s podobným dilematem: Žily ve společnosti, ve které se status celé lidské bytosti zakládal na dosažení autonomie, nezávislosti a sebeovládání, ale oběma k tomu chyběly prostředky. Rolníci definovali autonomii jako vyhýbání se jakékoli směně. Místo toho se věnovali práci pokud možno na vlastních pozemcích, nebo prostě vydělávali vlastníma rukama. Cikáni se uchýlili k možnosti, kterou rolníci odmítali, a usilovali o nezávislost prostřednictvím obchodu a směny. Obchodování s koňmi Romům umožňovalo, aby vystupovali jako „vlastní páni“, jako hybatele svého osudu ve vztazích mezi sebou i ke *gadžům*.

Pozice Cikánů v maďarské společnosti byla však příliš slabá na to, aby se mohli nepokrytě prezentovat jako pánové světa nebo pánové koní, kterými na trhu disponovali. Stejně jako dějiny donutily rolnické *gazdy* k závislosti právě na těch silách, které si chtěli udržet od těla – na trzích a bankách, od kterých dostávali půjčky na koupi půdy – tak se i Romové, závislí na *gadžích* dokonce i v přísunu koní, museli spolehnout na stejné lidi, od kterých si chtěli držet odstup. V důsledku toho se proces, jakým Cikáni konstruovali obraz slavné nezávislosti, tedy cikánské práce probírané v Kapitole 2, poněkud zamotal.

Napsal jsem, že jedním ze způsobů, kterými se Cikáni snažili tento problém závislosti obejít, byla kategorie cikánských koní, díky nimž si Romové vytvářeli obraz absolutní autonomie vůči rolníkům. Za normálních okolností vzal v případě *gadžovských* koní romský obchodník již vycvičené zvíře a posunoval je mezi jednotlivými *gadžovskými* kupci. Ale u cikánských koní procházel Rom téměř celým cyklem, protože tato zvířata odmítal směňovat přímo, a setkal se s řádným rolníkem na jeho vlastní půdě soběstačností prostřednictvím vlastnictví. Když Rom metaforicky označoval zvíře jako „romské“, používal ho k prezentaci směň, do kterých paradoxně Cikáni nic nevkládali. Cikánský kůň, který se nikdy nedostal ke *gadžům*, byl však spíš mytologickou než reálnou bytostí, o které se dobře přemýšlelo, ale jen stěží se stávala skutečností.